

Forgács Tamás

A nyelvtörténet mint segédeszköz a
magyarnak idegen nyelvként való
oktatásában

A nyelvtörténetnek az anyanyelvi oktatásban és nevelésben való fontossága már régóta ismert nyelvészeink előtt. Oktatásirányítási szakembereink e kérdést jó ideig másképp látták, ennek eredményeként a nyelvtörténet oktatása sokáig kiszorult iskoláink tanterveiből. Néhány éve azonban a helyzet szerencsére megváltozott: a nyelvtörténet újra tananyag lett iskoláinkban (vö. Benczédy József: Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés. MNy. LXXV, 2o k.). Sajnos persze, egyelőre inkább a nyelvtörténeti ismeretek blokkszerű oktatása folyik ezeknek az ismereteknek a leíró nyelvtani ismeretek megtámogatására való felhasználása helyett. (Már ahol egyáltalán a magyar nyelvtan oktatását nem hanyagolják el teljesen, mert - sajnos - az egyetemi felvételik tapasztalatai szerint ez sem ritka jelenség.) Hogy azonban milyen jól és hasznosan alkalmazható a nyelvtörténet a leíró nyelvtani ismeretek kiegészítésére és egyes jelenségek megmagyarázására, arra nézve remek példákat találhatunk D. Mátai Mária egy tanulmányában (Bedeutung und Rolle der Sprachgeschichte im muttersprachlichen Unterricht. FUM, X, 235-241).

Az anyanyelvi oktatás számára tehát jól alkalmazhatók a magyar és a finnugor nyelvek történetének egyes tényei, illetve a nyelvi változások egyes általános törvényszerűségei. Feltehetjük a kérdést: lehet-e a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában nyelvtörténeti ismereteket alkalmazni? Szabad-e egyáltalán egy idegen nyelv oktatása során nyelvtörténeti ismereteket "közvetíteni"? Amint az előadásom címéből is kitűnik, mindkét kérdést költői kérdésként fogal-

maztam meg: nemcsak lehet vagy szabad a nyelvelsajátítás megkönnyítésére nyelvtörténeti ismereteket is felhasználni, hanem - szerintem - kell(ene) is ezt tenni. (Hogy ez nemcsak az én véleményem, arra nézve vö. Korchmáros Valéria: A diakronikus szemlélet haszna a magyarnak idegen nyelvként való oktatásában. MNY. LXX, 340-343. A szerző itt a nyelvtörténetnek a tárgyias ragozás használatával kapcsolatos hasznát veszi nagyító alá.)

Természetesen elismerem, hogy az idegennyelv-oktatásnak nem minden módszere tudja hasznosítani a nyelvtörténeti ismereteket. Így például az ún. direkt módszer, amelynek alkalmazásakor az oktatás elsődleges célja a beszédkészség fejlesztése, az idegen nyelven való kommunikálás készségének a javítása, lemondhat ezekről az ismeretekről. Azonban ami a magyaroktatást a német egyetemeken (de szinte bárhol a világon) illeti, nem erről van szó. A finnugor szemináriumokban, ahol a magyar nyelv elsősorban (a finn mellett) a finn-ugrisztikai tanulmányok segéd- és eszköznyelve, ill. más hallgatók számára a magyar kultúrával való ismerkedés eszköze, ahol tehát a hangsúly nem annyira az aktív nyelvhasználaton (folyékony beszéd), hanem inkább a passzív ismereteken (beszéd- és szövegértés, fordítás szótárak segítségével) van, nagyon jól lehet alkalmazni a nyelvtörténeti kutatás eredményeit az oktatásban. De lássunk néhány példát!

Nyelvtörténeti ismeretekkel nagyon jól meg lehet magyarázni a mai magyar nyelv rendszerének bizonyos "szabálytalanságait", "kivételeit". Mindjárt a magyar ábécé megismertetésekor találunk egy olyan jelet, egy olyan betűt, amely a hallgatók számára (gyakran a magyar anyanyelvűek számára is) problémát jelent: az ly-t. A kiejtés nem jelent problémát, hiszen ezt a hangot j-ként ejtjük, ez a hang pedig a német hangrendszerben is előfordul. A hallgatók azonban rögtön feltehetik a

kérdést: miért szolgál ugyanannak a hangnak a jelölésére két írásjel? Hiszen ennek nincs értelme! (Az idegen nyelvet tanulók legtöbbször igen "érzékeny" a logikátlanak látszó jelenségekre a célnyelvben.) Ha azonban ebben az esetben elmagyarázzuk, hogy az ly korábban nem volt azonos a j-vel, hanem a palatizált l-nek (amely nyelvjárásainkban ma is él még néhol) az írásjegye volt, és csak később, ennek a hangnak a spirantizálódása folytán vált azonossá a j-vel, akkor már logikussá tettük ezt a látszólag logikátlan jelenséget. Sőt a magyarázat révén jól beilleszthető ez a hang a többi palatizált magyar mássalhangzó (l ly, g gy, t ty, n ny) sorába is. Ha pedig még megjegyezzük, hogy az írás minden nyelvben konzervatívabb a beszédnél, ezért a nyelvi változásokról csak jóval később - néha tradicionális okokból pedig egyáltalán nem - vesz tudomást, akkor már meg is magyaráztuk az írott magyar nyelvnek ezt az "egyenetlenségét".

Maradjunk még egy kicsit a magyar hangoknál! Mindjárt a tanulmányok elején megismertetjük hallgatóinkat a magánhangzó-illeszkedés nagyon fontos törvényszerűségeivel, amelyek jelentős szerepet játszanak a toldalékolás során. A szabályok ismeretében azután a magánhangzóként csak egy í-t tartalmazó szavakat magas hangrendű toldalékokkal látják el (pl. cím:cím-et, cím-ek; rím:rím-el, rím-es; szín: szín-es, szín-ez stb.). Ezt nagyon helyesen teszik. Ha azonban olyan szavakat képeznek, minthíd: *hid-ek; sír:*sír-be vagy *sír-ek "fn. és ige", díj:*díj-et stb., és azt mondjuk, ez nem helyes, a szavaknak így kell hangzaniuk: hidak, sírba, sírok, díjat, akkor ezt a látszólagos szabálytalanságot ismét a nyelvtörténet segítségével lehet megmagyarázni. Pontosan ezek a szavak ugyanis a nyelvi bizonyítékai annak, hogy a magyar hangrendszerben valaha (még a honfoglalás előtt) nemcsak egy palatális, hanem egy veláris i is volt. Így ezek a látszólag "logikátlan" képzésű formák mégis megfelelnek a magánhangzó-illeszkedés törvényszerűségeinek, tehát mégis szabályosak.

Tapasztalataim szerint nagyon hasznosak lehetnek rövid nyelvtörténeti magyarázatok a magyar szótövek tárgyalásakor. A hallgatónak természetesen meg kell tanulni így is az egyes szavak különböző töveit és azok használatát a különböző toldalékok előtt, meg lehet azonban nekik mutatni, hogy a különböző tövek létezése nem egyszerűen a véletlen játéka, hanem létrejöttük különböző hangfejlődési tendenciáknak köszönhető.

Így például be lehet mutatni, hogy az ún. hangzórövidítő töltípus (nyár:nyarat, tél:telet stb.) kialakulása a tövéghangzó lekopására vezethető vissza, és történeti szempontból valójában nem hangzórövidítés, hanem hangzónyújtás történt: a szótó hosszú magánhangzója ugyanis a tövéghangzó lekopása folytán bekövetkezett ún. pótlónyúlás eredményeként vált hosszúvá. (Itt egyúttal azt is megemlíthetjük, hogy valójában az általuk kötőhangzónak ismert hangzó semmiféle "kötőfunkcióval" nem rendelkezik, hanem - kivéve a később analógiával keletkezett formákat - nem más, mint ennek a tövéghangzónak a toldalékok előtt megőrzött maradványa.)

Megmutathatjuk azt is, hogy a mögött a szabály mögött, miszerint az -a-ra vagy -e-re végződő magyar szavak minden toldalék előtt megnyúlnak, azaz utolsó magánhangzójuk hosszú -á-vá, ill. -é-vé lesz (fa:fát, alma:almák stb.), ismét csak egy hangfejlődési tendencia bújik meg: a szóvégi -á, ill. -é megrövidülése, amely a XIII. században játszódtott le. Ezeknek a szavaknak az esetében tehát a hosszú magánhangzós forma őrzi az eredeti alakot (éppúgy, mint az előbb említett típusnál a tövéghangzót megőrzött variáns), míg a rövid magánhangzót tartalmazó variáns az újabb, a fiatalabb alakulat.

Éppígy bemutatathatjuk az ún. v-tövű névszók esetében is (ló:lovat, kő:kövek), hogy a -v- ezekben a szavakban korábban az alanyesetben is a tőhöz tartozott, de a tövégi magán-

hangzó lekopása után szóvégre került, és félhangzóvá gyön-
gült. (Ezt a folyamatot még meg is gyorsította a szóvégi po-
zíció, valamint az a tény, hogy ekkoriban a v artikulációja
még bilabiális, nem pedig dentalveoláris volt. Később a
félhangzó az előtte álló magánhangzóval együtt diftongust
alkotott, amely aztán monoftongizációja során hosszú magán-
hangzóvá lett. A toldalékos formákban a toldalék megőrizte
a tövéghangzót, így természetesen a v sem tudott megváltoz-
ni, ezért fordul elő ezekben a formákban is.

Lehetne még folytatni a példák sorát, legyen azonban
most elég. Az eddigi aspektusok ugyanis csak egyik oldalát
mutatják a nyelvtörténeti magyarázatok hasznosságának a ma-
gyar töltípusok oktatása során. A kialakulás folyamatának a
bemutatásán túl azonban sok mindent hozzátehetünk még ehhez.
A nyelvtörténeti kutatás ugyanis elég pontosan képes megha-
tározni az egyes hangfejlődési tendenciák lejátszódásának
idejét, s azt is tudjuk körülbelül, mikor keletkeztek az e-
gyes toldalékok. Ezeknek a faktoroknak a segítségével aztán
már elég pontos útmutatót adhatunk a hallgatónak az egyes
töltípusok toldalékolását illetően, ezzel pedig már a nyelv
használatában is segítettük őket. Néhány példa:

A hangzórövidítő töltípus (nyár:nyarat stb.) esetében
tudjuk, hogy a típus létrejött a szóvégi magánhangzó el-
vesztésére vezethető vissza. Azt is tudjuk, hogy ez a fo-
lyamat körülbelül a XIII. század elejére már lezárult. Na-
gyon sok magyar esetrag azonban (az ún. fiatal ragok, ame-
lyek a legkésőbb alakultak raggá) csak ekkoriban jött lét-
re. Így ennél a töltípusnál egészen világosan látszik, hogy
a régiebb toldalékok (a többes szám jele, a tárgy ragja,
stb.), míg az újabb toldalékok már az új töltípushoz kap-
csolódnak (nyárról, nyártól, télig, télben stb.). Ha tehát
a hallgatók tudják, melyik toldalék régiebb és melyik újabb,
akkor meglehetősen pontossággal el tudják azt is dönteni, me-

lyik toldalék mellett melyik tővariánst kell használni. (Kivételek persze akadhatnak).

Ugyanez a szabály érvényes a -y-tővű névszókra is, hiszen ezek létrejötte is nagyrészt a tővéghangzó lekopásának köszönhető (vö. lovat, lovak; követ, kövek - de: lóban, lóra; kőtől, kőhöz stb.).

Az -a-ra vagy -e-re végződő szavak esetében azonban nem válik be ez a szabály, hiszen ezek egyformán viselkednek az újabb és a régibb toldalékok esetében is: a szóvégi magánhangzó megnyúlik. A nyelvtörténeti kutatás eredményeinek fényében azonban ez teljesen rendjén való így, ugyanis az a hangfejlődési tendencia, amelynek ez a tőtípus a létezését köszönheti, jóval később játszódott le, mint a szóvégi magánhangzók eltűnése. Ezek ugyanis csak nagyon lassan koptak le, a folyamat már az őshazában megkezdődött a tővégi magánhangzók redukálódásával, és nagyon sokáig tartott. Így még a honfoglalás után is találunk nyelvemlékben tővéghangzóval rendelkező szavakat (pl. hodu utu, harmu stb.). A szóvégi -á és -é megrövidülésének tendenciája azonban csak a XIII. század elején kezdődött és nagyon hamar lejátszódott. Ebben az időben azonban szinte minden magyar esetrág már mint toldalék funkcionált, azaz már korábban hozzákapcsolódtak a szótövekhez. Így lehet aztán, hogy ennek a tőtípusnak az esetében majdnem minden rag a hosszú magánhangzóra végződő tővariánshoz járul, s a másik variáns szinte csak az alanyesetben fordul elő.

Ennyit ezúttal a tőtípusokról. Ha már megemlítettem a magyar esetrágok különböző "korcsoportjait", szeretnék most röviden kitérni arra is, milyen párhuzamot lehet vonni a német előljárószók és a fiatal magyar esetrágok és névutók között amolyan "kontrasztív-nyelvtörténeti" alapon.

Mind a legtöbb német előljárószó, mind pedig a magyar

névutók és esetragok önálló szavakra vezethetők vissza, amelyeket később - ősi ragokkal kiegészítve - határozószóként használtak. (Kezdetben többnyire helyhatározószóként - vö. pl. Der große Duden. 4. köt. 324.) Ezt az eredeti önállóságot bizonyítja az is, hogy ellátható birtokos személyjelekkel is - 'gondoljunk csak az ilyen névmási határozószókra, mint belőlem, mögöttem, rólam stb. Feltehetőleg birtokos szerkezetet alkottak a hozzájuk tartozó szóval (pl. az asztalból kifejezés eredetileg azt jelenthette körülbelül, hogy "az asztal belső részéből". Mivel a birtokos szerkezet sorrendje a finnugor nyelvekben és a németben épp fordított, nagy valószínűséggel ebből fakad, hogy ezek az azonos funkciójú elemek ezekben a nyelvekben éppen fordított pozícióban állnak.

A magyar fonémarendszert és szótöveket érintő nyelvtörténeti fejtegetések után lássunk most még egy példát a mondatban területről. Külföldi hallgatók számára valószínűleg az egyik legnagyobb (ha nem a legnagyobb) problémát jelenti a két igeragozási rendszer (I. és II., ill. indeterminált és determinált, néha - szerintem nem egészen korrekten - alanyi és tárgyias ragozás) megléte és használata a magyarban. Meg lehet azonban tanítani a különböző határozatlan és határozott tárgyi típusokat a hallgatóknak, s ezután tapasztalataim szerint már csak idő kérdése, míg a tanulók a két ragozási rendszert viszonylag korrekten tudják használni. Mit lehet azonban mondani abban az esetben, mikor egy, a főmondat határozott tárgyára vonatkozó vonatkozó mellékmondatban az igei állítmányt mégis az I. ragozási paradigma szerint ragozzuk: pl. Láttam a tévében azt a színészt, akit te is nagyon szeretsz. Ez a szabályok tükrében valóban "szabálytalan" és "logikátlan". A ragozás itt bizonyára a kötőszótól, a vonatkozó névmástól függ, a főmondatbeli határozott tárgynak pedig nincs elég ereje, hogy az ő határozottságát a mel-

lékmondat állítmányára átsugározza. (Ilyenfajta "átsugárzás" egyébként - ha nem is mellékmondatban, hanem egy igeneves szerkezetben - lehetséges: pl. szeretnék elmondani egy történetet - szeretném elmondani ezt a történetet.) Mivel tehát a vonatkozó mellékmondatok állítmányának ragozása nem függ attól, hogy a főmondat határozott vagy határozatlan tárgyára vonatkoznak-e (Látom a színészt, akit szeretek. - Látok egy színészt, akit szeretek.), a mellékmondat állítmányának ragozása csakis a mellékmondat tárgytól, azaz a vonatkozó névmási kötőszótól függhet. Mitől lesz azonban egy vonatkozó névmás mint tárgy mindig határozatlan tárgy? Hallgatóimnak ezt a jelenséget mindig a magyar vonatkozó mellékmondatok kialakulásával magyarázom. A magyar nyelvtörténeti kutatás a vonatkozó mellékmondatokat korábbi önálló kérdő mondatokból vezeti le. Eszerint a mai főmondatoknak a válaszoló mondatok, a vonatkozó névmási kötőszóknak pedig a kérdő névmások felelőnének meg: pl. Ki korán kel, aranyat lel. - "Valaki korán kel? Aranyat lel."; /A/mit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra. - "Valamit ma megtehetsz? Ne halaszd holnapra. Egy tárgy esetében álló kérdő névmás mellett az állítmányt mindig határozatlanul ragozzuk. A vonatkozó mellékmondatok az eredeti kérdő mondatnak ezt a sajátosságát megőrizték valószínűleg akkor is, mikor már a korábbi kérdő és válaszoló mondatból már egyetlen összetett mondat lett saját, összefüggő intonációval, és a tagmondatok az alárendeltség következtében már különböző mondatrendi pozíciókat is elfoglalhatnak.

Ez természetesen csak egy hipotézis, akárcsak a magyar vonatkozó mellékmondatok kialakulásának leírása is egy elmélet csupán. Ha azonban ez utóbbi elmélet helyes - s szerintem igen - , akkor azonban valószínűleg az is helytálló, amit én állítottam az igék ragozásáról a vonatkozó mellékmondatokban. Az oktatás során azonban ezt a hipotézist is nagyon jól lehet alkalmazni, mert általa a nyelvhasználat egyébként "logikátlan" jelenségét "logikussá" lehet átértékelni a hallgatók számára.

Ennyit ezúttal ezekről a kérdésekről. Előadásom természetesen csak egy rendkívül szűk keresztmetszetét mutatja be azoknak a problémáknak, amelyek esetében rövid nyelvtörténeti kitekintés hozzájárulhat a magyar nyelvtani rendszer jobb megértéséhez és elsajátításához. Nem állítom természetesen, hogy nyelvtörténeti fejtegetések más, elsősorban kontrasztív magyarázatokat helyettesíthetnek, csupán arra akartam rámutatni, néha milyen jól kiegészíthetnek más magyarázatokat és módszereket. Nagyon örülnék, ha előadásommal más kollégáimat is meg tudtam volna győzni ezeknek az ismereteknek a fontosságáról.